

O‘ZBEK TILIDA O‘Z VA O‘ZLASHGAN QATLAMLARNING SHAKLLANISHI HAMDA ULARNING LEKSIK TIZIMDAGI O‘RNI

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi
NamDU Filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili leksikasining asosiy qatlamlari — o‘z so‘zlar va o‘zlashma so‘zlar tizimli tahlil qilinadi. Unda umumturkiy, arabcha, fors-tojikcha hamda ruscha-baynalmilal so‘zlarning o‘zbek tilidagi o‘rni, ularning shakllanish sabablari, til taraqqiyotiga ta’siri hamda semantik o‘zgarish xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada ichki va tashqi resurslar, affiksoidlar hamda bilingvizm hodisasi haqida ham ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, arabizmlar, eronizmlar, ruscha-baynalmilal so‘zlar, umumturkiy qatlam, affiksoid, bilingvizm, ichki resurs, tashqi resurs.

Annotation: This article analyzes the main lexical layers of the Uzbek language — native and borrowed words. It discusses the role of Common Turkic, Arabic, Persian-Tajik, and Russian-international words in Uzbek, the reasons for their formation, their influence on language development, and semantic transformations. The article also covers internal and external linguistic resources, affixoids, and the phenomenon of bilingualism.

Keywords: native layer, borrowed layer, Arabisms, Iranisms, Russian-international words, Common Turkic layer, affixoid, bilingualism, internal resource, external resource.

Аннотация: В данной статье проводится анализ основных лексических слоёв узбекского языка — исконных и заимствованных слов. Рассматривается роль общетюркских, арабских, персидско-таджикских и русско-интернациональных слов в узбекском языке, причины их возникновения, влияние на развитие языка и особенности семантических изменений. Также освещаются внутренние и внешние ресурсы языка, аффиксоиды и явление билингвизма.

Ключевые слова: исконный слой, заимствованный слой, арабизмы, иранизмы, русско-интернациональные слова, общетюркский слой, аффиксoid, билингвизм, внутренний ресурс, внешний ресурс.

Kirish. Har qanday tilning lug‘at tarkibi uning tarixiy taraqqiyoti, madaniy aloqalari va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Tilning leksik boyligi asrlar davomida shakllanadi va unda xalqning turmushi, dunyoqarashi hamda tarixiy taqdiri o‘z aksini topadi. O‘zbek tili ham shu jarayondan mustasno emas. U o‘z ildiziga ega bo‘lgan boy umumturkiy qatlam bilan bir qatorda, turli davrlarda boshqa xalqlar bilan

bo‘lgan iqtisodiy, madaniy, siyosiy va dini aloqalar natijasida yuzaga kelgan o‘zlashma so‘zlar bilan ham boyigan.

O‘zbek tilining leksik tizimi o‘z va o‘zlashgan qatlamlardan iborat bo‘lib, bu ikki qatlam bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda til taraqqiyotiga xizmat qiladi. O‘z qatlam tilning ichki imkoniyatlari asosida shakllanib, xalqning milliy o‘ziga xosligini ifodalaydi. O‘zlashma qatlam esa tashqi ta’sirlar — arab, fors-tojik, rus va boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlar orqali boyib borgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv davrida til leksikasidagi o‘z va o‘zlashgan qatlamlarni chuqur o‘rganish milliy o‘zligimizni anglash, tilning taraqqiyot qonuniyatlarini tahlil qilish va uni sofliqini saqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois ushbu maqolada o‘zbek tili leksikasidagi o‘z va o‘zlashgan qatlamlar tizimli tahlil qilinadi, ularning shakllanish omillari, w tarixiy ildizlari hamda til taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi.

Tahlil va natijalar. O‘zbek tili leksik tarkibi tarixan ikki asosiy manbadan — ichki (o‘z) va tashqi (o‘zlashgan) qatlamlardan tashkil topgan. Ichki qatlam o‘zbek xalqining tarixiy ildizlariga, ya’ni umumturkiy til davriga borib taqaladi. Umumturkiy so‘zlar deganda qadimgi turkiy xalqlar orasida keng qo‘llanilgan, bugungi o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, uyg‘ur, turkman, turk va boshqa turkiy tillarda ma’nosi o‘zgarmagan yoki ozgina farqlanib saqlanib qolgan birliklar tushuniladi.

O‘zbek tili oltoy tillar oilasining turkiy tarmog‘iga mansub bo‘lib, qadimiy turk tilining g‘arbiy lahjalariga asoslanadi. Shu sababli o‘zbek tili leksikasida umumturkiy qatlamga kiruvchi so‘zlar nihoyatda ko‘p.[2.105-118-b.]

Masalan: bosh, ko‘z, qo‘l, oy, yil, tun, ona, ota, aka, uka, qizil, qora, oq, tog‘, suv kabi so‘zlar qadimgi turkiy ildizlarga ega.

Umumturkiy qatlamga kiruvchi so‘zlar semantik jihatdan quyidagi guruhlarga ajratiladi:

Qarindoshlik atamalari: ota, ona, aka, singil, uka;

Tana a’zolari nomlari: qo‘l, oyoq, bosh, yurak, tish, ko‘z;

Tabiat hodisalari: quyosh, oy, yomg‘ir, shamol, qor, tog‘;

Harakatni bildiruvchi so‘zlar: yur-, tur-, qil-, ayt-, ich-, ko‘r-;

Sifatlar: katta, kichik, qizil, qora, oq, saryog‘;

Sonlar va olmoshlar: bir, 6, men, sen, u, biz.

Ushbu so‘zlar o‘zbek xalqining tarixiy hayoti, tabiati va ijtimoiy faoliyatini aks ettiruvchi asosiy til boyligidir. Ular o‘zbek tilining milliy o‘zligini belgilovchi, etnik xotira va madaniy merosni saqlab kelayotgan eng qadimiy qatlam hisoblanadi. Shuningdek, o‘zbek tilining o‘z qatlamiga kiruvchi so‘zlar millat hayoti, urf-odatlar, mehnat faoliyati va ijtimoiy tajribasidan kelib chiqqan yangi birliklardir. Ular xalqning tafakkuri, dunyoqarashi, ruhiyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, milliy identitetni

ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, mehmon, choy, dasturxon, non, do'ppi, qo'shiq, to'y, duv-duv gap kabi birliklar xalq madaniyatining timsolidir.

Arabcha so'zlar va ularning o'zbek tili leksikasidagi o'rni

Arab tili o'zbek tiliga eng ko'p ta'sir ko'rsatgan xorijiy tillardan biridir. Bu holat asosan Islom dini tarqalishi, arab yozuvining uzoq vaqt davomida qo'llanilishi va arab ilm-fanining yuksak rivoj topgan davrida Markaziy Osiyo olimlarining arab madaniyati bilan yaqin ilmiy aloqalar o'rnatgani bilan bog'liq. IX–XII asrlarda arab tili ilm, falsafa, tibbiyot, din va adabiyot tili sifatida mintaqada hukmron mavqega ega bo'lgan. Natijada o'zbek tili leksikasiga yuzlab arabcha so'zlar kirib keldi: kitob, maktab, muallim, ilm, fan, tahlil, odam, ma'lumot, hukumat, nizom va boshqalar.[1.75-82-b.]

Arabcha so'zlar semantik jihatdan quyidagi guruhlariga bo'linadi:

Ilm-fan va ta'limga oid so'zlar: maktab, ilm, muallim, maqola, tahlil, fan;

Ijtimoiy-siyosiy atamalar: hukumat, farmon, amr, xalifa, fuqaro, millat;

Diniy tushunchalar: Alloh, islom, namoz, jannat, toat, qiyomat;

San'at va adabiyot sohalari: she'r, shoir, g'azal, sahna, ruboiy, adab;

Sifatlar va insoniy fazilatlar: muloyim, xolis, odil, latif, xabih, sabrli.

Arabcha o'zlashmalarning ko'pchiligi o'zbek tilida semantik o'zgarishga uchragan. Masalan, millat so'zi arab tilida "diniy jamoa" ma'nosini bildirgan bo'lsa, o'zbek tilida "xalq, elat" ma'nosida ishlatiladi. Shu kabi ilm, odam, sabr kabi so'zlar ham milliy madaniyat ta'sirida yangi semantik soya kasb etgan.

Arab tilidan kirgan birliklarning bir qismi o'zbek tilining so'z yasash tizimiga ham faol kirgan: masalan, ilm so'zidan ilmiy, olim, ilmsiz, ma'lumot so'zidan ma'lumotli, ma'lumotsiz kabi yangi so'zlar hosil bo'lgan. Bu holat o'zlashgan qatlamning o'zbek tilining ichki resurslariga singib ketganidan dalolat beradi.

Forscha-tojikcha so'zlar (eronizmlar)

O'zbek va tojik xalqlari qadimdan bir hududda yashab kelgani sababli, o'zbek tili leksikasida forscha-tojikcha so'zlar juda ko'p uchraydi. Bu jarayon madaniy, iqtisodiy, adabiy va ijtimoiy aloqalar natijasida yuzaga kelgan. Qadimiy Buxoro, Samarqand va Xorazm madaniyat markazlarida ikki tillilik (bilingvizm) keng tarqalgan bo'lib, bu hol forscha o'zlashmalar uchun qulay muhit yaratgan.[3.45-59-b.]

Forscha-tojikcha o'zlashmalar asosan kundalik turmush, tabiat, kasb-hunar, madaniyat va insoniy sifatlarni bildiruvchi so'zlardir: ayvon, oftob, sabzi, kosa, gul, daryo, yakdil, baxt, ajdar, tosh, dasturxon, osh. Ularning ko'pchiligi xalq og'zaki ijodi va adabiy tilda faol ishlatiladi.[4.99-103-b.]

O'zbek tili forscha-tojikcha affiksoidlarni ham o'zlashtirgan:

Prefikslar: be-, ba-, no-, ser- (befoyda, badavlat, noqobil, serhosil);

Suffikslar: -xona, -vachcha, -goh, -band, -vandi (dorixona, kutubxona, yozgoh, do'stona).

Bu morfemalar o'zbek tilida to'liq faol affiksoid sifatida ishlatiladi va yangi so'zlar yasashda muhim vosita hisoblanadi. Shuningdek, izofa birikmasi (so'zlar orasidagi "i" bog'lovchi qo'shimchasi) ham forscha tildan o'tgan: tarjimai hol, kurrai zamin, hukmdori olam. Bu grammatik model o'zbek tilida ham mustahkam o'rnashgan. Forscha o'zlashmalarning o'zbek tili taraqqiyotidagi roli nihoyatda katta bo'lib, ular tilning badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan, adabiyot tili boyligini oshirgan. Navoiy, Atoyi, Bobur kabi mumtoz adiblar asarlarida forscha leksika uyg'unlik bilan qo'llanilgan.

Ruscha–baynalmilal so'zlar

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tarkibiga kirishi o'zbek tili leksikasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Rus tili orqali baynalmilal terminlar keng miqyosda kirib keldi. XX asr davomida texnika, fan, siyosat, iqtisodiyot va madaniyat sohalaridagi minglab so'zlar o'zbek tili tarkibiga singdi: gazeta, jurnal, mashina, telefon, teatr, kino, roman, stol, stul, fakultet, universitet kabi.[5.66-73-b.]

Ruscha–baynalmilal so'zlar quyidagi guruhlariga kiradi:

Texnika va ilm-fan atamaları: kompyuter, motor, mikroskop, internet, texnologiya;

Madaniyat va san'at: teatr, kino, roman, muzey, ansambl;

Ijtimoiy-siyosiy so'zlar: demokratiya, konstitutsiya, deputat, prezident;

Ta'lim tizimi: litsey, kollej, bakalavr, magistr, darslik, kafedra.

Hozirgi globallashuv jarayonida rus tili vositasida emas, balki to'g'ridan-to'g'ri ingliz tili orqali ham yangi so'zlar kirib kelmoqda: marketing, menejer, brend, biznes, ofis, onlayn, startap. Bu jarayon o'zbek tilining ochiqqligi, yangilikka moslashuvchanligi va xalqaro aloqalar rivojlanayotganidan dalolat beradi.[6.11-13-b.]

Ruscha va inglizcha so'zlarning o'zbek tilidagi qo'llanilishi ko'p hollarda terminologik zarurat bilan bog'liq bo'lsa-da, ularning ortiqcha ishlatilishi milliy leksikaning soflligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois o'zbek tilshunosligida tilni me'yorlashtirish va milliy leksikani saqlash masalalari alohida e'tibor bilan o'rganilmoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining leksik tarkibi asrlar davomida shakllanib, boyib borgan murakkab tizimdir. Unda o'z qatlamga mansub so'zlar milliylik, tarixiylik va madaniy merosni ifodalasa, o'zlashgan qatlamga kiruvchi birliklar xalqaro aloqa, ilm-fan, madaniyat va texnik taraqqiyot natijasida tilimizga kirib, uni yanada boyitgan. O'zlashma so'zlarning to'g'ri o'zlashtirilishi va milliy til me'yorlariga mos shaklda qo'llanilishi o'zbek tilining zamonaviy taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.[7.52-62-b.]

Shu jihatdan qaraganda, o'z va o'zlashgan qatlamlarning o'zaro uyg'unlashuvi, til taraqqiyotidagi roli hamda ularning semantik, morfologik va fonetik xususiyatlarini chuqur o'rganish bugungi tilshunoslikda dolzarb masala hisoblanadi. Bu sohada olib

borilayotgan tadqiqotlar tilning tarixiy rivojlanishini, xalqning madaniy aloqalarini va til siyosatining yo‘nalishlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

References/ Литература/Adabiyotlar:

1. Hojiev A. Leksikologiya masalalari. — Toshkent: Fan, 1985.
2. Abdurahmonov A., Rustamov A. O‘zbek tili tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
3. Jo‘raev M. O‘zbek tilining lug‘at tarkibi va uning rivoji. — Toshkent: Universitet, 2007.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
5. Sodiqov A. Til va jamiyat. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
6. Rasulov R. O‘zbek tilida so‘z o‘zlashuvi jarayoni. — Namangan: NamDU nashriyoti, 2021.
7. Mahmudov N. Til taraqqiyoti va leksik o‘zgarishlar. — Toshkent: Fan, 2019.